

ЕТОС

Антоній БЛУМ

ЗАПИТАННЯ І СУМНІВ*

Усі віруючі в наш час – і ті, які народилися у православ'ї або в будь-якій іншій вірі, і ті, які знайшли віру після певного періоду невірства, активного або пасивного безбожжя, – усі постають перед запитанням і до всіх звертаються із запитаннями, саме життя звертається до всіх із запитаннями. І тому перша тема, яку я хотів би висвітлити і над якою мені хотілось би подумати разом із вами, це тема про запитання: про правомірність запитання, про те, чого вимагає сумлінне запитання, і запитання про сумнів. А це нас повинно підвести до запитання про віру, про її сутність і про те, як можна жити у вірі.

У спокійні періоди історії запитання посідає відносно незначне місце. Більшість віруючих вірує самопливом, як їх навчали вдома, як навчали у школі. Те, як усі обставини їх навчають або підтримують їхню віру, є достатньою основою для віри. У наші часи цього недостатньо. Ті з нас, у кого є міцна, свідома віра, постійно зустрічаються із запитаннями інших людей, і, як апостол Петро говорить, ми повинні спромогтися кожному дати відповідь. Дати відповідь із любов'ю, з благоговінням, дати відповідь задля спасіння, але таку відповідь, яка була б переконливою. А відповідь ніколи не буває переконливою, якщо всі її складові здобуті з цитат або зі Святого Письма, або з якогось іншого джерела, – святих отців, настанов духовних письменників. Переконлива та відповідь, яку людина може дати зсередини власного досвіду. Нехай цей досвід буде зародковий, нехай він буде недосконалий, але він повинен бути особистим. Відповідати на чуже запитання: “Так говорять інші”, – не варто. І без нас люди знають, що інші “якось так” говорять.

Тому запитання, коли його немає в нас самих, до нас долинає, – долинає криком, благанням інших людей. З іншого боку, в усякого

* Лондон, осінь 1990 р. Бесіда.

віруючого час від часу або раптово, дуже різко, болісно або поступово виникають якісь запитання, і ці запитання можуть перетворитися на сумніви. Відмінність між запитанням і сумнівом полягає в тому, що запитання відкрите. Людина, яка чогось не знала, яка не замислювалася над чимось, ставить це запитання перед собою. Життя ставить це запитання, обставини його ставлять, або воно виростає із глибин душі.

Сумнів має іншу властивість. Сумнів полягає в тому, що дещо – воно перед тим видавалося нам достовірним, безсумнівним, простим, – раптом перестає бути простим, перестає бути безсумнівним, ставиться під знак питання. Але якщо у першому випадку, у випадку простого запитання, йдеться про невідоме й тому не ставить нас самих під знак питання, то коли народжується сумнів, він нас ставить під знак питання, і ставить під знак питання також і те, у що ми вірили. І нам треба навчитися давати собі раду і з запитанням, і з сумнівом.

Перше, на чому я хочу наполягти, це те, що кожного разу, коли в нас народжується яке-небудь запитання, пов'язане з нашим світоглядом, пов'язане з нашою вірою, з нашим уявленням про Бога, про людину, про себе, ми повинні радіти й дякувати за це Богові. Це означає, що ми піднялися на якийсь попередній щабель нашого розвитку, до цього запитання не існувало, тому що ми ще не доросли до нього, а тепер воно перед нами постало ясно, яскраво і дає нам можливість зрости до нового виміру внутрішнього нашого розвитку. Сумнів, як я вже сказав, має іншу властивість. Сумнів – це момент, коли ставиться під знак питання те, у що я вірив раніше, те, що мені видавалося безсумнівним, простим. І дуже часто віруючі лякаються сумніву. Чому? Тому що їм видається, ніби за сумнів у чомусь, що стосується Бога, світогляду, людини, життя, ставиться під знак питання саме життя, сама віра в людину, сама віра в Бога, порушується наша впевненість у тому, що ми стоїмо ніби на камені, що під нами не хитається земля. І ось тут ми повинні навчитися розважливо, зі сміливістю та сумирністю ставитися до запитань, які нам висуває наш внутрішній сумнів. Слово “су-мнів” означає, по-суті, що у нас раніше була одна думка, одне уявлення про речі, а тепер виникла інша, яка зіставляється з першою, і та проста відповідь, яка у нас була в душі, двоїться.

Я хочу перед вами провести дуже просту, нескладну паралель. Коли вчений, що займається фізикою, хімією або якоюсь іншою наукою, зібрав, скільки міг, розрізнених фактів (це може стосуватися

також історії та філософії), він намагається законно їх зібрати в одне ціле, тобто їх зібрати так, щоб вони не були розрізненими, а становили дещо цілісне. Якщо вчений сумлінний, то, зібравши факти, які йому відомі, у певну модель, у струнку взаємне співвідношення, передусім він поставить запитання: чи не зробив я якої-небудь логічної помилки? Чи справді моя побудова відповідає сукупності фактів?.. Друге запитання: чи не пожертвував я якими-небудь даними заради того, щоб цілісність усієї структури не була зруйнованою?.. Третя дія сумлінного вченого буде полягати в тому, щоб сказати: так, усі зібрані мною факти гармонійно включені в цю структуру, в цю модель. Тепер для того, щоб наука розвивалася, мені треба шукати такі факти, які ще не вписалися в ту картину, яку я створив. Тобто шукати такі факти, які ніби підірвуть створену мною модель, підірвуть структуру, яку я створив, тому що тільки тоді вона може розкритися, розширитися, і мій світогляд, моє уявлення про речі досягне більшої вартісності та більшої повноти... Якщо ж учений цього не робить, він зберігає певну модель, яка рано чи пізно застаріє.

Те ж саме мали б сказати і ми, якби були достатньо чесні, сміливі, вдумливі, про наші сумніви, щодо віри. І коли я говорю про віру, я говорю про усе, що стосується Бога, створеного Ним світу, людини, взаємних стосунків, внутрішнього і зовнішнього життя, всього. Тому що, здебільшого, коли людина народжується у вірі, тобто, коли вона просто народжується у християнській сім'ї, яка її навчає віри, допоки вона не спроможеться на які-небудь запитання, вона залишається протягом тривалого часу, іноді впродовж усього життя, у стані розумового дитинства. Її уявлення про Бога, про життя, про людину, про творення ніколи не переростають тих уявлень, які були їй прищеплені або запропоновані в дитинстві. Але вона зростає в інших умовах, вона спілкується зі школою, з університетом, вона зустрічається просто з людьми – інакодумцями, в яких є запитання, не обумовлені їх дитячим вихованням, – і ось тоді починається внутрішній конфлікт. Дорослішаючи, юнак, який має тільки дитячі уявлення про Бога та про шляхи Божі, стикається із цими уявленнями, і вони для нього більше не достатні. І багато хто втрачає віру, не тому, що віра неспроможна, а тому що їхні уявлення про віру або про зміст віри є уявленнями дитини, тоді як їхній розум і загальний розвиток далеко перевершили цю стадію. Для тих, хто народився у вірі, для людей, які були віруючими ніби споконвічно, тут є дуже важливим аспект запитання. Дуже легко перейти усе життя, затуливши очі й вуха на запитання, які ставлять інші люди. Ці

запитання ставляться ними не тільки для себе, вони ставляться людьми для нас. І кожного разу, коли ми зустрічаємося з яким-небудь запитанням, ми повинні зупинитися й себе запитати: чи є у мене внутрішній досвід, ізсередины якого я зміг би відповісти на це запитання, або ж, навпаки, у мене немає жодного змісту, а тільки відповіді, які я отримав іззовні?..

Якщо ми зустрічаємося з вірою не в дитинстві, а в будь-який інший момент, коли ми вже значною мірою визріли, то де ми її зустрічаємо? Ми знаємо з Послання апостола Павла, що віра від чуття, а чуття від слова Божого. Так, справді, за доби апостольської люди, що зневірилися в язичництві, чули живе слово, яке їм відкривало нові глибини й розкривало їхні душі до вічного життя. Це було Боже слово, що доходило до них через проповідь апостолів; це була не філософська проповідь, вона базувалася не на розумових хитро-сплетіннях, вона була проявом і розкриттям якоїсь внутрішньої духовної сили. Є місце в Євангелії, де те, що говорив Христос, видалося тим, хто слухав, неможливим, надто тяжким для усвідомлення, і багато хто ішов геть. Тоді Спаситель звернувся до Своїх учнів: Чи не бажаєте ви теж піти?.. І Петро від імені інших відповів: куди ж нам іти? У Тебе слава вічного життя... Що це означає? Христос жодного разу в Євангелії не говорив про вічне життя описово. Він говорив про вічне життя ізсередины людини, Він говорив про Бога, але Він не говорив про те, як буде після смерті або по закінченні світу. Що ж мав на увазі апостол Петро? Я думаю, він хотів сказати: Коли Ти говориш, Твої слова зачіпають у кожному з нас якісь глибини, і запалюється вічність у нас... Такою була, думаю, і проповідь апостолів. Вона була звернена до людей, які зголодніли, які зневірилися, і коли доходила до них проповідь про Христа, про те, Хто Він, що Він говорив, ця проповідь виголошувалася людьми, які самі були збурені цією проповіддю, перетворені, змінені. І ця зміна, перетворення апостолів перетворювало їх слова на силу і життя. Мені згадується, як мій духовний отець якось мені сказав: ніхто не може відмовитися від земного й зійти у вічне життя, якщо він не побачить в очах або на обличчі хоч єдиної людини сяйво вічного життя... Якщо ми не зустріли жодної людини, з якої випромінюється світло вічності, наша віра ще дуже слабка. Це може бути легковір'я, це може бути бажання триматися хоч за що-небудь, але це не та творча й перетворююча віра, яку ми бачимо в апостолів і в першому поколінні християн. Тому перше, що відбувається, це зустріч із живою вірою живої людини, з якої сяє світло вічності, з якої виходить слово, що

несе в собі силу народжувати в нас або, точніше, збуджувати, пробуджувати те вічне життя, яке закладене в нас Богом ще при нашому створенні. Ми можемо повірити людині й можемо повірити Христу тільки тоді, коли зможемо сказати: те, що ти говориш, звучить істинно та охоплює мене радістю й розкривається переді мною як краса... Ще Платон говорив, що краса – це переконлива сила істини. І ми можемо прийняти віру, яка нам передається іншою людиною, лише остільки, оскільки відгукуємося на неї внутрішньою відповіддю. Це може статися через читання Євангелії, це може статися через зустріч із людиною, яка нам є сйвом вічного життя, але це повинно стати особистим досвідом. Поки віра не є хоча б якоюсь мірою особистим досвідом, вона є тільки одним із можливих світоглядів, але рятівної, вирішальної для життя сили вона ще не має.

Пригадайте, наприклад, розповідь про те, як Христос зцілив людину, сліпу від народження. Що сталося? Христос йому відкрив очі. І що побачила ця людина? Перше, що вона побачила, це очі Бога, що став людиною, очі Божого співчуття, Божої любові, Божої лагідності, обличчя Боголюдини. Це було перше й первісне для неї відкриття. Надалі їй довелося зустрітися з більшою складністю першохристиянської громади, але від цього вона ніколи не могла піти: вона бачила, вона знала на досвіді.

Ми усі в якийсь момент, буває, щось вловимо, переживемо. А потім це кудись зникає. Є інше місце в Євангелії від Матвія, де Христос після Свого Воскресіння говорить Своїм учням: Підійте до Галилеї, там ви Мене зустрінете... Здавалося б – навіщо їм іти до Галилеї зустрічати Христа, коли Він тут із ними? Яка ще зустріч може бути?.. Але якщо замислитися над цими словами, то ми можемо собі уявити, як мені було сказано одним священиком, що Галилея – це те місце, де вони уперше зустріли Христа. Якщо ми подивимося на карту, ми побачимо, що Капернаум, Кана Галилейська, Вифсаїда – усі ці місця розташовані в кількох кілометрах одне від одного. Апостоли, звичайно, один одного знали, можливо, дітьми, підлітками, юнаками. І крок за кроком вони пізнавали у Христі, в Ісусі з Назарета дещо, чого вони раніше ні в кого і ніколи не бачили. Поступово перед ними розкривалася особистість Христа, і розкриття це завершилося тим, що, врешті-решт, вони в Ньому упізнали свого Вчителя, свого Наставника і виявилися готовими за Ним іти, куди Він піде. Це був час першої зустрічі, незатуманеної ні гонінням, ані сумнівами, це була весна нового життя, весняні води. Потім настали трагічні роки для Юдеї,

але напередодні були роками розквіту. І Христос захотів зустріти Своїх учнів там, де сталася перша їхня зустріч, ще не затьмарена, не трагічна, де все було світлом і де поступово розкривалася для них особистість Христа. Там вони могли вловити знову все те, що пізнали раніше про Спасителя.

І в кожному з нас є така Галилея. Кожен із нас може, якщо замислитися глибоко, якщо неквапом повернутись у своє минуле, вловити ту мить, коли раптом він відчув свою весняну свіжість, свою споконвічну красу, коли міг відчутти, що Бог такий простий, такий близький, що все має сенс і все можливе. Потім це тьмяніє, потім ми це втрачаємо, але якщо ми могли б поставитися до свого власного минулого уважно, ми могли б усе це знову відчутти. Але водночас ми виявляємо, що в нас є з навколишніми, з кожною людиною дещо спільне, – але не все. Кожен із нас єдиний і неповторний, і тому ми не можемо все мати спільне, в кожного із нас свій унікальний, неповторний досвід. Про це говорить, наприклад, вислів із другого розділу книги Одкровення, що у свій час кожен із нас отримає ім'я, якого ніхто не знає, крім Бога, що його дає, і людини, що його отримує. Це означає той неповторний зв'язок, який є між Творцем і Його творінням, кожною окремою твар'ю в її неповторності, унікальності.

Але водночас ми живемо в суспільстві людей, з яких кожен знає Бога по-своєму; проте водночас Бог – єдиний, один і Той самий. І тому, якщо йтиметься про те, як ми пізнаємо Бога і як ми Його знаємо, можна висловити це так: “Я тобі можу повідати про Бога дещо, те, що я знаю, а ти мені скажи те, що ти знаєш, і спільно ми Його пізнаємо глибше, ширше, краще і благоговійніше”. І в цьому, можливо, сенс громадського життя християн. Кожен знає Бога, а разом, ділячись своїм досвідом не тільки в розмові, а й у спільній молитві, у спілкуванні сердець, душ, ми одне з одним ділимося і прилучаємося одне до одного.

Настає момент, коли ми справді виснажили, вичерпали все, що знаємо самі, і все, що нам може повідати наш ближній і навіть Церква. І тоді залишається єдине. В Євангелії нам мовиться, що Бога ніхто не бачив, знає Його тільки Єдинородний Син Божий, що перебуває в надрах Отчих. Врешті-решт, ми повинні йти до Христа, до Нього прямувати, в Нього вдивлятися, в Його слова вслуховуватися і мовчати в Його присутності так, щоб таємниче прилучитися до того, Хто Він і що Він нам зможе відкрити за межею всіляких слів про Бога і про нас самих.

Однак я сказав раніше, що в якийсь момент тьмяніє наше живе почуття, живий досвід. Де межа між досвідом і вірою? Віра визначається на початку 11-го розділу Послання до євреїв як упевненість у речах незримих, тобто внутрішня впевненість: те, чого ми не можемо ніякими нашими матеріальними почуттями пізнати, залишається правдою. У цьому сенсі слово “віра” стосується не тільки Божественних предметів, Бога Самого. Віра стосується також, як упевненість у незримому, краси, любові, всього того, що ми переживаємо в досвіді, про що ми можемо повторно говорити, але що ми не вибудовуємо логічно, а отримуємо як безпосереднє переживання, досвід і знання. Та є місце у святого Макарія Великого, де він намагається визначити межу між живим, безпосереднім досвідом і вірою, яка з нього випливає. І він наводить приклад: уявіть собі, що ви лежите у човні, який хитає море. Цієї миті у вас є живий досвід моря, яке вас несе, хвиль, які вас хитають, неба, яке широко розстиляється над вашою головою, зірок, усього. Ви лежите й усе це досвідом знаєте. Але потім починається відплив, і раптом човен опиняється на піску. У вас більше немає живого безпосереднього досвіду того, що ви пережили, але ніхто у вас не може відібрати впевненості, тобто досвідного знання того, що з вами сталося. Ви знаєте, що таке море, ви знаєте, що таке коливання хвиль, ви знаєте, що таке високе бездонне небо та зірки, – все це ви знаєте. Це впевненість у тому, що перестало бути предметом вашого чуттєвого досвіду. І ось тут ви мусите пам’ятати, що віра не полягає в тому, щоб голосливо повірити сказаному нам, а в тому, щоб хоча б частково, хоч трохи переживши дещо, зберегти це в нашому досвіді як упевненість. І далі – зростати запитанням, сумнівом, якщо треба, і розширенням нашого досвіду, у віру, яка полягає в упевненості в пережитому, у вірності тому, куди це веде, чого це від нас вимагає, і є також і знанням того, що розкрилося нам через цей досвід.

На цьому я закінчу свою бесіду, і, якщо у вас є якісь запитання, ми можемо ними зайнятися деякий час.

ВІДПОВІДІ НА ЗАПИТАННЯ

– Діти зростають у чужому середовищі. Як спілкуватися, як сприяти збереженню в них віри?

– Я думаю, що одна з проблем, яка постає перед підлітком, в тому, що його навчають чомусь, коли він іще маленький, а потім, коли він на десять або на п’ятнадцять років старший, раптом

виявляється, що в нього і сумніви, і запитання, і нерозуміння. Він переріс усе те, чому його навчали в дитинстві, а в інтервалі ми нічого його не навчили, тому що нам на думку не спадало сліdkувати за тим, які запитання в нього народжуються, і звертати увагу на ці запитання, ставитися до них серйозно, не просто “як же так, ти це піддаєш сумніву?...” Колись я привів до одного священика у Парижі студентку медичного факультету, що навчалася разом зі мною, розумну, жваву дівчину. Вона мені говорила, що ні у що не вірить, і я вирішив її привести до священика, тому що я тоді не наважувався взагалі говорити про віру ні з ким (я знахабнів із тих часів). Вона йому сказала: “Отче, я не вірю в існування Бога”. Він відповів: “Як же ти можеш не вірити в існування Бога, якщо Він тебе створив!” Вона заперечила: “Те, що ви мені говорите, – суцільне ідіотство!” Він подивився на неї й наказав: “Теть!” Це, звичайно, крайній приклад, але часто буває, що, коли дитина, дорослішаючи, нам ставить запитання, ми на нього не відповідаємо. І не відповідаємо, на жаль, дуже часто не тому, що ми не уважні до неї, а тому, що нам немає чого відповісти, ми самі ніколи про це не думали.

Якось я зібрав групу батьків і дітей, підлітків. Дорослі очікували, що я проведу бесіду, що вони будуть сидіти спокійно, я звертатиму увагу на дітей, а батьки будуть павами сидіти: вони ж усе знають. А я запропонував дітям: “Ось у вас є запитання – ставте їх своїм батькам, і подивимось, що вони відповідатимуть”. І батьки нічого не змогли відповісти. Після чого реакція батьків була: “Як ви могли так з нами вчинити! Ви нас осоромили перед нашими дітьми!”. А з боку дітей інша реакція: “Як було чудово! Тепер ми знаємо, що наші батьки такі самі, як ми!” Це ж трагічно. Якщо б батьки сліdkували за запитаннями дитини і дослухалися, не вважали їх “дитячим лементом”, запитанням, яке дитина, звичайно, переросте колись, то не виявилось б раптово: “Ой, що я можу відповісти з мого досвіду?” А якщо раптом виявляєш, що тобі нема чого відповісти, то, можливо, хто-небудь інший може відповісти? Можливо, хтось інший думав, хоча б і не замислювався? І я впевнений, що тут у батьків величезна відповідальність. Вони й самі притлумили ці запитання (або життя їм не давало часу думати, це теж буває) і не сліdkували за дітьми у той проміжний період, коли можливо було крок за кроком з дитиною йти. Ми часто так робимо: дитина навчається у школі, ми разом з нею навчаємось, щоб їй допомагати мимохідь. Але ми цього не робимо стосовно віри. До Закону Божого – так: ось тобі катехізис, ось тобі Новий Завіт, Старий Завіт, усе, що хочеш; ми і самі, можливо,

навіть щось знаємо про це. Але не в знаннях річ, а в тому, які запитання у неї виникають, звідки вони беруться. Деякі запитання надходять іззовні: товариш висловив, або школа, або час такий, атмосфера загальна; а деякі запитання постають цілком самотійно: “Як це може бути? Я більше не можу в це вірити!” І часто треба було б сказати: Слава Богу, що ти більше не можеш вірити в такого Бога, в Якого ти вірив, коли тобі п’ять років було. Тому що такого Бога і тоді не було, і не треба було тобі такого Бога ніби “підсовувати” – для зручності батьків, певна річ.

Є підлітки, молоді нащадки наші, які, якщо і вірять в Бога, то не так, як нам хотілося б. До церкви не ходять, вірять у свого якогось зовсім незрозумілого Бога, хоча, можливо, навіть із Святого Письма вичитаного...

По-перше, це дуже мало схвального говорить про батьків, коли вони визнають, що діти їхні вірять у якогось незрозумілого їм Бога. Батькам, що знають своїх дітей, слід було б спробувати зрозуміти, у якого Бога вони вірять. Це передусім. Перш ніж давати відповіді, треба було б замислитися над запитанням. Часто – так, діти зростають і починають вірити або, точніше, висловлювати свою віру, змальовувати свою віру в таких категоріях, які нам чужі. Але нам-то треба їх розуміти, ми на те й дорослі... Точніше, будучи дорослими, ми повинні були б бути спроможними зрозуміти дитину, продумати її запитання, продумати, що за ним стоїть, і перед собою поставити запитання: ось мій син, моя дочка вірять у Бога такого. Яким чином під впливом мого виховання і сторонніми впливами міг вирости такий образ Божий? Що я можу на це заперечити?.. Сказати: “Це ересь, неправда, брехня”, – дуже легко, але це не відповідь. У мене своїх дітей немає, але я, слава Богу, сорок перший рік на цій парафії, і дітей-то дуже багато виявилось. І я думаю, що щоразу, коли тобі малюють картину: “Ось яким я уявляю Бога”, – не можна говорити: “Ой, ні! Він не такий!”, а треба поставити запитання: “Як ти до цього дійшов? Як цікаво! Поясни”. Але ми не ставимо питання так: “Ти мені поясни, тому що я не розумію”, ми одразу говоримо: “Я тобі поясню, що ти не маєш рації”. А коли людині говориш, що вона помиляється, вона одразу жорсткішає, певна річ. Хто погодиться бути неправим завжди, завжди – тому що він маленький, а ти великий?.. І я думаю, що одне із завдань нашого часу, коли все ставиться під знак питання, саме вдуматися, відчутти, здивитися в запитання, які виростають навколо нас, і спробувати зрозуміти: “Звідки вони беруться, як

могла вирости така потвора?” Або навпаки: “Можливо, він має рацію?”

– *Для цього треба, щоб він – або вона – хотіли з нами про це говорити і викладати своє уявлення про Бога, спільно з нами з'ясовувати. Добра воля потрібна не тільки з боку батьків...*

– Це правда; але це можливо, якщо з раннього дитинства налагодити діалог, а не монолог. А якщо дитина повинна бути тільки вухами, а батьки тільки голосом, то нічого не вийде. Але якщо з самого раннього дитинства батьки проявляли жваву зацікавленість: “Який ти мені цікавий! Кожна твоя думка мені цікава, весь твій досвід і всі порухи розуму й душі мені цікаві. Поясни мені, я не розумію”... Біда батьків у тому, що вони майже завжди себе ставлять у таку позицію: “Я ось розумію, а ти не розумієш”. А якщо батьки говорили б (що просто є правда): “Я не розумію, ти мені поясни”, – дуже багато чого можна бути б пояснити. Тому що діти з готовністю пояснюють, що вони думають, якщо не очікують, що їх тут-таки поставлять на місце і доведуть, що вони помиляються.

Знаєте, є (я не пам'ятаю, чи у книжці, яку отець Софроній написав про старця Силуяна, чи в одному листі, що Силуян колись написав) розповідь про те, як один місіонер, що жив на Сході, з жахом говорив, що нікого не може там повернути у свою віру. Силуян питає: “А що ти робиш?” – “Та ось, я приходжу в китайське капище і звертаюся до тих, що моляться: як ви можете молитися цим ідолам? Це ж дерево, це каміння, це метал. Скиньте усе це і повірте в Живого Бога, Якого я вам буду проповідувати”. Силуян знову запитав: “А що тоді відбувається? – “Вони мене б'ють і викидають геть із храму”. Силуян тоді порадив: “Знаєш що, ти досяг би більшого, якби ти постояв, послухав, як вони моляться, подивився на їхнє благоговіння, а потім запросив би кількох із них посидіти на сходинках храму і сказав би: ось я бачив, як ви молились, як ви поводитися в присутності Бога. Розкажіть мені про вашу віру... І щоразу, коли хтось із них промовить що-небудь, дуже близьке до істини, скажи йому: “Як це прекрасно! Але знаєте, одного не вистачає у вашому уявленні...” – і додай одну крихту християнського світогляду. Тоді вони збагатяться і розкриються”.

А коли людині кажуть: “Усе, що ти говориш, – нісенітниця” або: “Нічого мені від тебе пізнавати”, – певна річ, вона закривається. І я думаю, що часто з дітьми так буває. Я бачив дуже багатьох дітей, яких саме так осаджували: “Яку дурницю ти верзеш!” Дитина ніколи не верзе дурниць, дитина завжди дуже серйозна. Але батьки думають,

здебільшого, що якщо вона не говорить їхньою мовою, не поділяє їхніх поглядів, то це дурниця. Я не стверджую, що дитина завжди має рацію, – звичайно, ні. Я кажу про те, що часто її запитання, або недосконале уявлення, або те, як вона бачить речі, це двері кудись, а не замкнені двері.

– Але якщо це вже сталося? Живемо – бачимо дітей півтори години на день, живемо паралельним життям... Запитання не почути, тому що його ніхто не ставить... Навіть коли говориш: “Ну, розкажи мені, як ти живеш”, – відповідь може бути, з якою я зустрічалась: “Ми двадцять років з тобою усе ділили, чи можу я наreshti жити своїм життям?”

– Я думаю, що можна, не ставлячи запитань, а просто так сидячи, розповісти що-небудь про себе, можна розкритися трохи. Якщо дитина, підліток на це відгукнеться критично або просто не захоче слухати, це неважливо. Ти з ним поділився, він тебе ніби не послухав; але він не міг не почути, і десь у пам’яті це затримується. Я глибоко упевнений, що в пам’яті затримується таке, про що ми не маємо навіть уявлення. Я вам наведу пару прикладів. Я в дитинстві жив у Персії і говорив перською. Виїхали ми, коли мені було майже сім років, потрапили на Захід, і за два роки я не пам’ятав і не міг сказати жодного слова перською. Мене віддали жити до ліцею, і коли я вночі марив уголос, сни бачив, я марив перською мовою, якою говорити не міг і якої не розумів. Отже, вона десь у мені була.

І інший приклад, для мене значніший: як те, чого навчаєшся в дитинстві, протягом життя відкладається в людині і не полишає її. Я пам’ятаю такого співака Федорова, баса. Він помирав, хворіючи на рак, я його навідував щодня, і щоразу сестра милосердя мені говорила: “Навіщо ви прийшли? Він непритомний”. Я йшов до нього в палату, ставав коло нього і – ну, слово “співати” мені не пасує, але якимось чином продукував звуки, які були спрямовані на те, щоб молебень заспівати. Кожного разу, коли я співав, в якийсь момент хворий починав приходити до тями, і до кінця молебню він ледь чутно брав участь у ньому. Потім настав день, коли я його відвідав, і з одного боку ліжка сиділа його дружина, з другого – дочка. Вони щойно приїхали з Японії, не бачили його протягом кількох місяців. Вони бачили його востаннє здоровим, а тепер він помирав, був непритомний. Я їм сказав: “Сідайте поряд, я спробую його повернути до тями”. Я став на коліна поряд із ним і почав, як умів, співати піснеспіви Страсної седмиці. І можна було бачити, як він

опритомнює. Якоїсь миті він розплющив очі, я йому сказав: “Поверніться ліворуч, тут ваші дружина і дочка. Попрощайтесь з ними, тому що ви помираєте”. Вони попрощалися, потім я його перехрестив і сказав: “Тепер ви можете померти з миром”, – і він пішов у небуття. Піснеспіви, які він співав протягом усього життя, так глибоко вкорінилися в ньому, що коли він їх чув, вони мали над ним таку владу, що опритомнювали.

Я впевнений, якщо б ми говорили з дітьми, просто розповідали б їм – слухають, не слухають – речі, які того варті, ділилися б із ними найпотаємнішим, дорогоцінним для нас досвідом, це десь глибоко залишилося б у них. Коли це повернеться – невідомо, але це неважливо. Часу нам не знати, але надати можливість усьому цьому відкластися в душі людини ми можемо. Скажімо, у мене немає ілюзій, ніби, коли я проповідую, сказане мною, доходить до кожної людини і користь їй дає. Але я впевнений, що деякі речі, котрі ніби крізь решето пройшли, рано чи пізно раптом можуть прокинутися. Я міг би видати цілу книжку своїх проповідей під назвою “Собака бреше – вітер носить”, але річ у тім, що собака бреше – і це десь застряє.

І застряє дуже цікаво іноді. Я колись викладав у російській гімназії, і пам’ятаю, на моєму уроці одна дівчинка сиділа й ридала, причому не тільки від нудьги, а, вірогідно, була і якась інша причина. Коли ми виходили з класу, я зупинив цю дівчинку і щось їй сказав на зразок “ніколи не втрачай надії” і щось іще. Вона пішла. І вона мене розшукала через 25 років, щоб подякувати за те, що я їй тоді сказав. Отже, це десь-таки відклалося.

І так часто буває, що почуте десь колись раптом повертається потрібної хвилини як спомин, як картина, як здатність щось зробити, якийсь рух душі здійснити. Я думаю, що це дуже важливо: саме – ділитися, навіть коли тебе не слухають, а не те що: “Сідай та слухай!”

– Чи можуть книги допомогти? і які? я маю на увазі дітям...

Тут у мене велике утруднення в тому, що я не був віруючою дитиною. Для мене Бог не існував до 14–15-літнього віку, тому в мене немає жодного уявлення про те, що можна дати читати дитині, щоб їй відкрити царину віри. Я тільки знаю, що за останні років шістдесят мені доводилося мати справу з дітьми найрізноманітнішого віку, і єдине, що можна зробити – це передавати їм своє переживання від прочитаного. Причому можна читати на одному рівні й передавати на іншому. Можна читати, скажімо, Святе Письмо, але не вичитувати його, як є, тому що воно ледь зрозуміле, а переповісти

рельєфно, жваво, як подію, а потім, коли ти розповів своїми словами так, щоб це дійшло, схвилювало дитину, можна запропонувати: “А тепер давай прочитаємо так, як Христос цю притчу розповідав”. І тоді дитина стає здатною цю притчу прочитати в Євангелії і в ній упізнати все, що вона пережила до того. Я це робив протягом якихось шести років, коли у нас була дитяча школа з російською мовою. Я з дітьми здійснював недільні читання, крім усього, читав уривки з Євангелії. Я спочатку їм розповідав своїми словами якомога жвавіше, опукліше, не перекручуючи нічого (тобто не додаючи, не применшуючи, але можна розповісти речі дуже по-різному). А потім у нас відбувалася дискусія про те, як вони це сприймають, що це для них означає. А завершуючи дискусію, я говорив: “А тепер прочитаємо,” – і цей уривок набував смислу у тій формі, в якій він написаний. Але якщо дитині давати читати, скажімо, Закон Божий для дітей або Катехізис митрополита Філарета, який – геніальний твір, але не для дітей, або навіть життя святих, які часто написані нудно або змальовують такі неможливі й непотрібні речі, звичайно, це їх зупиняє. Те, чого вони не можуть сприйняти, вони відкинуть, але вони відкинуть тоді все, вони і святого цього виведуть ніби за дужки, тому що те, що про нього сказано, просто нестерпно.

– А як бути з тими дітьми, з ким немає можливості бачитися? Припустимо, у мене в Росії є хрещеник...

– Я відповім спочатку банальністю: молитися про нього. Я називаю це банальністю, тому що це самоочевидно. Але з іншого боку, діяти залежно від обставин. Скажімо, тепер можна йому писати, вірогідно, легше, ніж десять років тому. Можна знайти кого-небудь там, хто б ним зацікавився і з ним поділився чим-небудь. Це вже інше питання.

Звісно, є книги, які можна запропонувати читати. Скажімо, для мене першочергову роль відіграло Євангеліє, а потім життя святих. Але мені пощастило, я читав життя святих, які не містили у розповідях тільки такі чудеса, в які ледь віриться. Є чудеса, в які і “не віриться” в якомусь смислі; але, знаєте, зі святими справа така, що часто розповідається про ту або ту подію, якої, можливо, і не було, але яка його характеризує, і в цій розповіді він увесь, як живий. Є, наприклад, розповідь про одного зі святих киево-печерських. Він якось увечері сидів у себе в келії і почув дивні звуки в умивальнику. Він підійшов і бачить: в умивальнику залишилася вода, і в ній хлюпається бісень. Він узяв хрест і поклав на умивальник так, щоб бісень опинилося під

хрестом. Бісеня пригнулося, тільки голова з води стирчить, і говорить: “Прибери, прибери цей страшний хрест, мені лячно від нього!” Святий відповідає: “Я приберу тільки за однієї умови: що ти мені зараз заспіваєш ту пісню, яку ти співав, коли був світлим ангелом”. – “Не можу, – говорить той, – забув!” – “Ну добре, – говорить святий, – я тоді тебе перехрещу”. – “Ні, ні не хрести мене, я спробую!” І ось бісеня почало пробувати. Голос у нього, звісно, був уже не ангельський, слів він вже точно не пам’ятав, але зі страху він почав пригадувати, спочатку затинаясь, потім поступово слова поверталися, потім голос почав дещо пом’якшуватися, і в якийсь момент він раптом на повні груди заспівав пісню, яку співав, будучи світлим ангелом, і вилетів із цього умивальника ангелом, що сяяв. Я не хочу сказати, що це історичний факт. Але я хочу сказати, що коли це дитині розповіси, це до її свідомості щось доводить, – хоча б те, що це бісеня, коли зробило спробу співати ангельську пісню, завдяки їй почало світлішати й оживати, і змінюватися.

І маса є таких оповідань. Я можу розповідати без кінця з життя святих, тому що я на них ніби виховувався. І ці оповідання не тим мене цікавлять, що ніби це історія. Наприклад, коли говорять: “Ви собі уявляєте: цей святий бачив крізь стіни своєї келії на відстань в одинадцять верст!” – мене це не хвилює. Якщо він міг взагалі бачити крізь стіни своєї келії, двадцять верст або сто верст – жодного значення не має. Є розповідь із життя французького письменника Вольтера. Якесь благочестива жінка хотіла повернути його у віру й говорила: “Як же ви можете не вірити у святого Дионісія Паризького? Його обезголовили в одному кінці Парижа, і він, узявши свою голову, пройшов крізь увесь Париж і зупинився на другому кінці”. І Вольтер їй відповів: “Знаєте, у таких випадках тільки перший крок важкий”.

Переклав із російської Юрій КОРЕНЯК